

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-5-69-71>

УДК 351.776:341.344(-054.65)

Калкутіна Н.В.

Миколаївський національний університет
імені В.О. Сухомлинського

МІСЦЯ ПОХОВАННЯ ІНОЗЕМНИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ: ПОШУК, ЗБЕРЕЖЕННЯ ТА УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ

Анотація. В статті досліджується питання організації, утримання та ліквідації місць поховань іноземних військовополонених Другої світової війни на території Південної України 40-70-х роках ХХ ст. Також розглядається проблема їх пошуку та збереження в сучасних умовах. Встановлено, що при похованні порушувалися всі можливі нормативні документи, як міжнародні, так і внутрішні. Автор наголошує, що означена проблема залишається актуальною, адже пошук та збереження кладовищ військовополонених, встановлення поіменних списків загиблих на території України сприяє зближенню з європейськими державами, формуванню культури історичної пам'яті через гідне вшанування загиблих жертв Другої світової війни.

Ключові слова: Друга світова війна, військовополонені, кладовища військовополонених, табори НКВС (МВС), ексгумація, історична пам'ять, перепоховання.

Kalkutina Nataliia

V.O. Sukhomlynsky National University of Mykolayiv

BURIAL PLACES OF FOREIGN WAR PRISONERS IN WORLD WAR II ON THE TERRITORY OF THE SOUTHERN UKRAINE: SEARCH, MAINTENANCE AND REMAINING OF MEMORY

Summary. The article deals with the issue of organization, maintenance and elimination of the burial places of foreign war prisoners in World War II on the territory of the Southern Ukraine in the 1940-1970 years of the XX century. Also the problem of their search and preservation in the modern conditions is considered. It is found that burial places of foreign war prisoners became cemeteries which were placed near the NKVD camps (MIA), special hospitals, separate labour battalions and on the territories of the civilian cemeteries. The author concludes that all possible normative documents, both international and internal, especially in the 1944-1946 years were violated during the burial. The deaths of prisoners due to the exhaustion, illnesses and unsatisfactory living conditions in this period were massive and the management of the camps simply did not have the means and perhaps the desire to carry out the burial according to the instructions. Therefore, it was carried out unsystematically, with a violation of records of the dead and sometimes it was impossible to establish who is buried in the grave. In the postwar period the cemeteries were gradually eliminated. Nowadays survived burial places of foreign prisoners of war are arranged and held by the forces of foreign and domestic public organizations, volunteers who care about the preserving of the historical memory. Ukraine also supports intergovernmental cooperation on the exchange of the information about burial places of the war prisoners. The author emphasizes that this problem remains relevant, because the search and storage of prisoners' cemeteries, determination of the lists of victims on the territory of Ukraine contributes to the convergence with the European states, the culture formation of historical memory in our country thanks to the respectable attitude to the victims of the World War II.

Keywords: World War II, prisoners of war, cemeteries of war prisoners, NKVD camps (MIA), exhumation, historical memory, reburial.

Постановка проблеми. В культурно-історичній спадщині України відображена вся її драматична історія. І кожен пам'ятник, кожен меморіальний комплекс є символом доле-носних подій, які вплинули на життя мільйонів. Частиною меморіального простору є, зокрема, й військові поховання. Їх стан – це маркер культури історичної пам'яті кожного народу. Адже відомо, що меморіали здатні формувати суспільні настрої і мають як потужний консолідуючий, так і роз'єднувальний потенціал. Гідне вшанування загиблих жертв війни свідчить про готовність долати її болісні наслідки та робити кроки до примирення. Кладовища іноземних військовополонених Другої світової війни стали невід'ємною

частиною установ радянського військового полону. Та, на жаль, дати смерті та місця поховань десятків тисяч бранців так і залишилися невідомими для рідних й близьких.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема пошуку та впорядкування військових поховань сьогодні набуває значного резонансу як в соціокультурному просторі різних країн, так і в науковому дискурсі. В Україні до тематики місць поховань військовополонених Другої світової зверталися В. Левикін [12], О. Потільчак [10–12], Т. Черкас [23], А. Чайковський [22]. Південноукраїнський аспект проблеми вивчався одеським дослідником О. Юнгмайстером [25] та розглядався у попередніх наукових розвідках

автора [7; 8]. Проблематика час від часу обговорюється на науково-практичних конференціях [4] та в медіапросторі. Практичне ж здійснення пошуку, охорони цвинтарів військовополонених та ексгумації є можливим завдяки спільній діяльності громадських об'єднань та державних органів влади. Але дана тема потребує подальшого наукового осмислення та узагальнення, тому її можна сміливо віднести до актуальних напрямків сучасної некрополістики.

Мета статті. Мета пропонованої публікації – уточнення та доповнення даних про місця поховання іноземних бранців таборів НКВС (МВС) для військовополонених на території Південної України, з'ясування їх сучасного стану та висвітлення громадських ініціатив щодо пошуку могил загиблих та вшанування їх пам'яті.

Виклад основного матеріалу. Облік спецконтингенту таборів НКВС (МВС) СРСР здійснювався на всіх етапах полонення. Це стосується також і смертності. Місцями для поховання стали спеціально облаштовані цвинтарі, які український дослідник О. Потильчак відносить до системи режимних установ військового полону, разом із таборами, окремими робочими батальйонами, спецшпиталями [12, с. 802]. Всього на території Півдня задокументовано 27 кладовищ: в Запорізькій області – 18, Миколаївській – 4, Одеській – 3, Херсонській 2 [12, с. 760–762, 764–766, 785; 27, с. 114].

Керуючись міркуваннями зручності, цвинтарі розміщувались поблизу режимних об'єктів. В Миколаєві небіжчиків теж ховали біля табір-

них відділень: в селищі Темвод поблизу заводу ім. 61 комунара (№ 445), біля заводу ім. А. Марти (№ 444) [2, арк. 2]; в Херсоні – в районі заводу «Крекінг»; в Запоріжжі – в районі робітничого селища № 10 [12, с. 761]. Хоча іноді в обласних центрах знайти вільну від забудови ділянку було досить проблематично. Так, кладовище одеського спецшпиталю № 4986 розміщувалося в 6-ти кілометрах від міста [11, с. 122]. Ймовірно, це колишнє кладовище військовополонених на так званій Шкодовій горі.

Ховали померлих бранців і на територіях цивільних цвинтарів. На миколаївському міському кладовищі були свого часу обладнані дві ділянки під поховання іноземних бранців таборів: спецшпиталю № 4564 і табірної відділення № 7 табору № 159, (яке дислокувалося в Миколаєві з 1948 року) [2, арк. 106]. В Одесі місцем масових поховань стало так зване Третє Християнське кладовище за адресою вул. Промислова, 35 [27, с. 112]. Останнє, до речі, єдине на сьогодні збережене кладовище табору № 159 та спецшпиталю № 3986 і в народі називається німецьким.

Проблема поховань померлих бранців радянських таборів вимагала врегулювання вже на початку радянсько-німецької війни. Так, в інструкції «Про порядок утримання військовополонених в таборах НКВС» від 7 серпня 1941 р. вказувалося, що місця поховань мають бути забезпечені знаками з матрикулярним номером і номером облікової справи померлого, але без зазначення прізвищ [14, с. 5]. Цим, власне, вказівки щодо по-

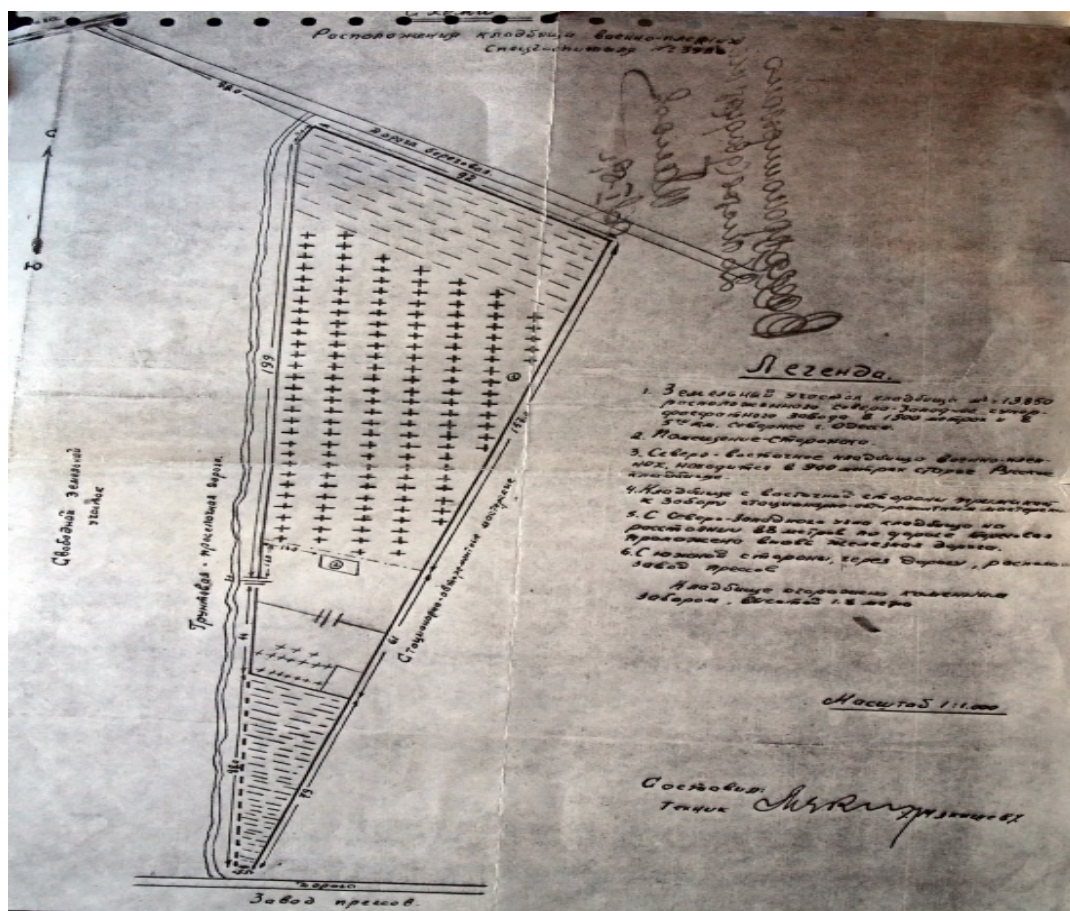

Рис. 1. План кладовища, вул. Промислова, 35. (Фото О. Юнгмайстера)

Джерело: [20]

ховань і обмежувались, що спричинило в подальшому їх хаотичність.

Більш чіткі рекомендації стосовно обліку померлих було надано лише в серпні 1943 р. в директиві НКВС СРСР № 413 «Про порядок обліку померлих військовополонених» та в додатку до неї – «Інструкції по оформленню документів персонального обліку на померлих військовополонених в таборах та шпиталях НКВС» [14, с. 19].

Директивою начальника Головного управління у справах військовополонених та інтернованих (ГУПВІ) від 24 серпня 1944 р. № 28/2/23 було встановлено порядок поховання військовополонених. Так, під цвинтарі відводились земельні ділянки в безпосередній близькості від табору, обгороджені колючим дротом. Кожне кладовище розбивалося на квадрати, в кожному з яких були 5 рядів могил, по 5 в кожному ряду, тобто 25 поховань. Кожному квадрату присвоювався номер, починаючи з першого. Поховання належало здійснювати в квадратах в порядку їх нумерації з верхнього ряду зліва на право. На кожній могилі мав встановлюватись розпізнавальний знак – дерев'яна чи металева стійка з прикріпленою до неї планкою, на якій фарбою повинен бути написаний номер могили чисельником та знаменником – номер квадрату (з 1 по 25) [2, арк. 96]. Складалися також і цвинтарні книги, куди заносились всі дані на померлого, які разом із планами цвинтарів мали довечно зберігатися в архівах НКВС (МВС) [27, с. 97]. Інформація також дублювалася в актах про поховання.

Такий чіткий порядок мав забезпечити ідентифікацію небіжчика навіть через багато років. Але практичне втілення цих директив було далеким від ідеального і при похованні порушувалися всі можливі нормативні документи, як міжнародні, так і внутрішні. Земельні ділянки, відведені під цвинтарі, як правило, не огорожувалися. Так, кладовище миколаївського табору військовополонених № 126 на квадрати не ділилося, не існувало ніякої нумерації могил і взагалі жодних розпізнавальних знаків. Могили являли собою коробки довжиною – 1,2 м, шириною 30-35 см і глибиною всього 40-50 см [9, с. 50]. Часто хвали в довгих могилах-ровах по кілька померлих відразу. Так, на кладовищі табірному управлінню № 100 (м. Запоріжжя), що розміщувалося в районі робітничого селища № 10, поховано близько 3000 військовополонених, яких закопували в спільних могилах по 50-60 і навіть більше осіб [11, с. 126]. Подібну картину спостерігаємо і в похованнях інтернованих: померлих ОРБ № 1087 ховали на кладовищі в районі робітничого селища № 8 (м. Запоріжжя). Усього тут, за даними О. Потільчака, в 225 могилах поховано (без домовин) 436 трупів [11, с. 127]. І лише директива ГУПВІ № 28/74 від 17 грудня 1947 р. остаточно заборонила масові поховання трупів [11, с. 128].

Найголовнішою проблемою стало відсутність адекватного обліку померлих. Систематичні реєстрації смертних випадків в таборах почалися тільки після закінчення війни. Наприклад, в Миколаївських спецстановах цвинтарні книги по-

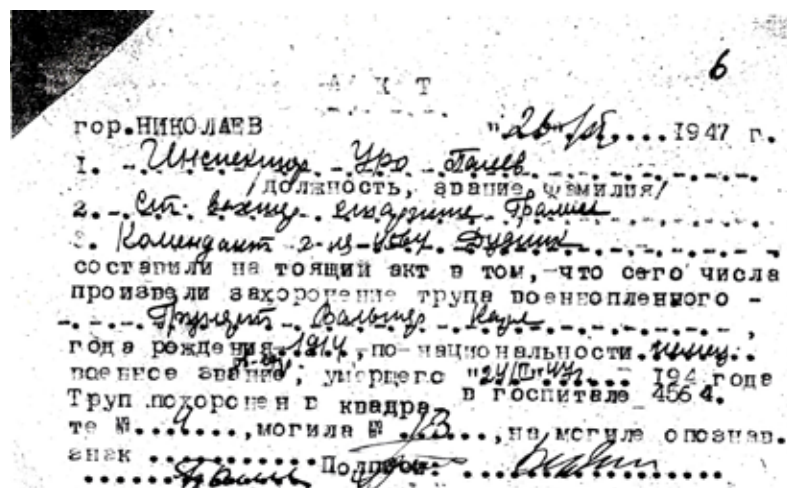

Рис. 2. Акт про поховання військовополоненого

Джерело: [19, арк. 6]

чали заводити лише в кінці 1945 р. В Одесі облік починається з початку 1946 р. [27, с. 101]. Не існувало і алфавітної книги померлих, куди на відповідну літеру заносилося прізвище та порядковий номер в цвинтарній книзі. Крім того, померлі продовжували довгий час числитись живими і на них випикувався продовольчий пайок [3, арк. 96-97].

Результати перевірки обліку і порядку поховання в табірному відділенні № 7 запорізького табору № 100 в червні 1945 р. також засвідчили порушення: акти про поховання складалися невчасно, прізвища в них вказувалися неточні, записані на слух. Це призводило до того, що замість померлих з обліку списувалися живі, а померлі, навпаки, продовжували стояти на обліку. Могили не маркувалися. Такий стан начальник управління табору № 100 пояснював виключно халатністю співробітників облікового відділу [1, арк. 65].

При впорядкуванні одеського кладовища і часткової ексгумації померлих було виявлено, що вони поховані без одягу та трупів в довгих траншеях. Версію про те, що з померлих знімали одяг і передавали живим спростовує О. Юнгмайстер, адже більшість смертельних випадків були спричинені саме туберкульозом, черевним і висипним тифом та іншими інфекційними хворобами. А прати речі померлих, при відсутності засобів дезінфекції, було проблематично. Тож, ймовірно, їх просто спалювали.

З огляду на те, що положення Женевської конвенції 1949 р. «Про поводження з військовополоненими», учасником якої являвся і СРСР, вимагали збереження могил військовополонених, це питання перебувало під постійним контролем МВС. Так, статтею 120 частини 3 розділу 4 передбачалося, що утримуюча сторона повинна забезпечити гідне поховання з відповідною ідентифікацією могил, щоб їх завжди можна було розшукати та в подальшому доглядати за ними [6, с. 882]. Дане питання набувало актуальності ще й у зв'язку з тим, що в урядових колах та громадських організаціях ФРН, НДР, Італії, Японії велика увага приділялася місцям поховання колишніх військовополонених та інтернованих на території СРСР. Також були ймовірними клопотання про ексгумацію та повернення на батьків-

щину останків померлих в Радянському Союзі. Компрометувати себе занедбаними цвинтарями військовополонених Радянський Союз не хотів. Тому МВС вимагало зберегти існуючі кладовища і надати їм пристойного вигляду. Зокрема, відомий випадок отримання дозволу родичами похованого в Одесі бельгійського офіцера на повернення його праху на батьківщину. На кладовищі одеського табору № 159 та спецшпиталю № 3986 негайно відкрили майстерню з виготовлення бетонних надгробків, які й були встановлені на могилах у кількості 679 шт. [27, с. 102].

В травні 1949 р., видано директиву МВС СРСР «Про передачу кладовищ військовополонених та інтернованих під нагляд місцевих органів МВС», в якій, зокрема передбачалося, що в разі ліквідації таборів МВС, табірних відділень, спецшпиталів та окремих робочих батальйонів «організовані при них кладовища...позначити на схемах та картах і передати їх для здійснення нагляду міським і районним відділам МВС...привести всі кладовища військовополонених та інтернованих до ладу (поправити огорожі, розпізнавальні знаки, надгробки тощо)...Документацію з обліку поховань... зберігати в архівах МВС-УМВС на правах цілком таємних... Не допускати без спеціальної санкції МВС СРСР використання кладовищ під посіви та забудову» [5, с. 484].

Охорону та утримання кладовища військовополонених з 240 могилами на миколаївському цивільному кладовищі в 1952-1953 рр. взяв на себе трест поховальних підприємств Миколаєва згідно договору. Всі пов'язані з цим витрати взяло на себе УМВС Миколаївської області [2, арк. 37]. На період з листопада 1952 по листопад 1953 рр. на утримання та охорону кладовища перераховано 4882 руб. Обов'язки свої трест виконував цілком задовільно, але на могилах не було маркування, адже не збереглося жодних документів і відновити хто і де похований було проблематично [2, арк. 55].

З ліквідацією режимних установ їх цвинтарі з часом поступово руйнуються, заростають

бур'яном, і, врешті-решт, зовсім зникають. На їх місці з'являються будівельні майданчики, городи та інші господарські об'єкти. На початок 1955 р. в Південній Україні під наглядом знаходилося лише 9 кладовищ (із них 6 – у Запоріжжі, по 1 в Миколаєві, Одесі, Херсоні) [13, с. 13]. Решта поховань поступово зливалися із навколишнім ландшафтом. Начальник УВС виконкому миколаївської обласної ради депутатів трудящих Л. Пастельняк доповідав в березні 1958 р. до МВС, що в Миколаєві наявне лише одне кладовище військовополонених колишнього спецшпиталю № 4564 і воно цілком впорядковане. Решти кладовищ (на території житлових селищ заводів імені А. Марті та імені 61 комунару на Темводі; поблизу с. Виноградівка) на території області вже не виявлено і встановити місця їх розташування виявилось неможливим [2, арк. 82]. В 1959 р. на цьому цвинтарі здійснено умовний розподіл померлих по 236 наявним могилам з врахуванням дат поховання, а не смерті. Тобто особи, які померли в один день значилися в одній могилі. При цьому малося на увазі, що ексгумація здійснюватися не буде. В результаті на облік в МВС СРСР кладовище було поставлене з кількістю похованих 679 небіжчиків. Було складено новий план-схему кладовища із новою нумерацією могил [2, арк. 106].

Є також і прилади перепоховань останків. О. Потильчак наводить приклад м. Запоріжжя, місцева влада якого домігшись ліквідації кладовища табору № 100 та спецшпиталю № 1149, запропонувала перенести останки в інше місце [13, с. 12].

В кінці 1950-х рр., особливо в літку, цвинтарі військовополонених відвідували офіційні делегації та туристичні групи. За наказом МВС всі наявні кладовища мали бути огорожені, з однотипними могилами на кожній з яких встановлювався розпізнавальний знак у вигляді металевої чи дерев'яної пластини з номером могили та квадрату поховання. Нумерація дублювалась в цвинтарній книзі та списках похованих. При цьому прізвища небіжчиків та кількість похованих в одній могилі вказувати заборонялось, так само як встановлювати таблички з інформацією, що це кладовище військовополонених [2, арк. 157].

Іноді представники іноземних посольств відвідували місця поховань без відповідних дозволів. Вони фотографували кладовища, намагалися в виконкомах місцевих рад отримати списки похованих на них осіб, а іноді надавали фіктивні документи з дозволом МЗС СРСР. А оскільки відомості про кількість померлих в СРСР військовополонених та інтернованих ніколи не публікувались, передача таких даних могла здійснюватись лише з санкції Ради Міністрів СРСР [2, арк. 155].

Процес ліквідації кладовищ продовжувався і частина з них існувала лише на папері. А наявні заважали, адже розташовувались часто в межах міста. Один з подібних актів огляду кладовищ, датованих квітнем 1958 р. стосувався й південноукраїнського міста Берислав, що на Херсонщині: «На кладовищі поховано 130 осіб німецьких військовополонених, кладовище розміром 50 на 75 метрів обнесене неглибоким ровом, розпізнавальні знаки на могилах відсутні. Надгробки внаслідок атмосферних опадів зруйновані. Кладовище розташоване у смузі території цегельно-

Рис. 3. Кладовище військовополонених в м. Одеса (1959 р.)

Джерело: [2]

го заводу Бериславського райпромкомбінату. Поряд із кладовищем проводиться розробка ґрунту, а саме глини для виробництва цегли, будівництво сушильних майданчиків. Таким чином територія кладовища гальмує розширення потужностей цегельного заводу. Виходячи з викладеного вище, вважаємо, що подальше збереження кладовища й витрата коштів на його відновлення та утримання є недоцільним» [13, с. 14].

Більшість кладовищ військовополонених Півдня України ліквідовано до кінця 1950-х рр. На їх місці з'являються спортивні майданчики, господарські та житлові будівлі. Окремі з них знаходились на обліку до 1975 р. (поховання миколаївського спецшпиталю № 4564 на міському цвинтарі; заміське кладовище одеського спецшпиталю № 3986; кладовище херсонського табору № 418; кладовище запорізького табору № 100 та спецшпиталю № 1149) [12, с. 761].

Сьогодні віділілі місця поховань іноземних військовополонених в рамках правового поля України [15; 16; 17] розшуковуються, впорядковуються та утримуються силами зарубіжних та вітчизняних громадських організацій та небайдужих громадян, які дбають про збереження своєї історичної пам'яті. Так, у м. Рені поховання бранців табору НКВС № 38, збереглися лише частково. В 1945 р. близько половини мешканців табору загинули внаслідок спалаху епідемії черевного тифу. Вони поховані в п'яти братських могилах, які, на жаль, не збереглися. На їх місці за ініціативи і на кошти професора Туринського університету Феліче Тальєнте (Італія), дядько якого, Джузеппе Албанезе, також помер від тифу в цьому таборі, в 2008 році встановлено пам'ятник.

В 2009 році Рені відвідала вже ціла делегація з Італії, яку очолював професор Тальєнте. Разом з колегами він залучив до пошукової роботи вже 120 своїх студентів. Спільними зусиллями місцевого краєзнавця М. Салабаша та іноземних волонтерів ведеться пошук жертв війни, внаслідок чого вдалося знайти в архівах імена 1714 полонених з 11 держав Європи, які загинули в Рені [18]. Згодом на місці братських могил збудували сонячну електростанцію, а пам'ятник перенесли метрів на 100 вбік. М. Салабаш також стверджує про існування окремого кладовища військовополонених з 223 похованими бранцями. Нажаль, місця його знаходження краєзнавці встановити поки не змогли [23].

Меморіальні знаки в пам'ять про померлих іноземців табору № 38 в 1990-х рр. встановлені на місці ще одного поховання – старого цивільного цвинтаря в м. Рені. За словами співробітниці ренійської міської ради Ганни Барган, тут поховано шестеро осіб, за могилою доглядають волонтери, покладають квіти, шануючи пам'ять про загиблих [18].

Україна підтримує міждержавну співпрацю з обміну інформацією про місця поховань військовополонених. Із 1993 р. на підставі дозволів місцевих органів влади розпочинає в Україні свою діяльність міжнародна гуманітарна організація – Народний Союз Німеччини з догляду за військовими могилами [26, с. 286]. Цю громадську організацію засновано в 1919 р. і з цього часу вона взяла на себе функцію догляду за військовими похованнями Першої світової війни.

Рис. 4. Кладовище спецшпиталю № 4564 на міському цвинтарі м. Миколаєва (1959 р.)

Джерело: [2]

У 1954 р. уряд ФРН доручив Народному Союзу пошук, збереження та догляд за могилами німецьких військовослужбовців [25, с. 213].

З 1996 р. діяльність цієї організації ґрунтується на двосторонній Угоді між Урядами ФРН та України, що визначена як вияв порозуміння і примирення між українським і німецьким народами. Ця домовленість регулює питання збереження і догляду за військовими похованнями обох сторін у кожній з країн, відповідно до положень діючого міжнародного гуманітарного права [22].

Народним союзом встановлено місце розташування 385 кладовищ військовополонених в Україні, їх стан задокументовано. З них частину організацією відновлено і за ними здійснюється догляд. Зокрема, впорядковано цвинтарі Південної України [26, с. 289]. Допомогу в утриманні поховань забезпечують місцеві активісти та національні товариства: громадська організація «Миколаївська Центральна спілка німців та німецької молоді «Відергебурт», Центр німецької культури міста Херсон [20].

Під час реставрації цвинтаря на вул. Промисловій в Одесі знайдено три чималі за розмірами братські могили, одна з яких виходить за межі кладовища, на територію сучасного заводу «Мікрон». Кількість похованих в них встановити, на жаль, неможливо. За даними колишнього місцевого УМВС тут поховано лише 679 осіб [27, с. 99–101]. Крім цього, за підрахунками О. Юнгмайстера, від 2 до 4 тисяч військовополонених поховано ще на Шкодовій горі [27, с. 108–109].

В липні 2018 р Народний союз Німеччини по догляду за військовими могилами профінансував роботи по ексгумації останків загиблих німців, що покояться на миколаївському некрополі з метою їх перепоховання на регіональному збірному німецькому кладовищі поблизу міста Кропивницький (біля села Карлівка). Там перепоховують загиблих німецьких солдат з усієї України. Проте, у зв'язку з тим, що тут покояться на лише німецькі бранці, а й представники інших національностей (угорці, румуни, австрійці, молдавани та ін.) потрібні погодження на ексгумацію і від цих країн. Тому Берлінським відділом Німецької народної спілки по догляду за військовими могилами було прийняте рішення про припинення робіт. Ексгумовані останки іноземних військових були законсервовані [7].

Висновки та пропозиції. Отже, утримуючи довгий час на своїй території полонених іноземних армій, радянська сторона, разом з тим, отримала ще й зобов'язання впорядкувати місця їх поховань, покладене на неї міжнародними домовленостями. Та управління таборів просто не мали засобів та, можливо, бажання, щоб здійснювати поховання відповідно до інструкцій. Тому це робилося стихійно, хаотично та безвідповідально.

За останні десятиліття в Україні істотно змінилося відношення до історичної пам'яті. Якщо в радянській державі кладовища військовополонених після 1975 р. взагалі зняли з центра-

лізованого обліку і вони поступово розчинялися в навколишньому ландшафті, то завдяки міжнародній співпраці, в рамках чинного міжнародного права та українського законодавства, сьогодні здійснюється активний пошук та впорядкування могил військовополонених, повертаються втрачені імена, увічнюється пам'ять про загиблих і похованих далеко від батьківщини жертв найбільшого військового конфлікту. Те, що піддавалось забуттю кілька десятків років, нарешті набуває цивілізованих форм, звільняючись від ідеологічних штампів. Збереження цих кладовищ – запорука примирення та утвердження в суспільній свідомості загальнолюдських цінностей.

Список літератури:

1. Відділ режиму та технічного захисту інформації Головного управління Національної поліції (далі – ГУНП) в Запорізькій області. Ф. 24. Оп. 3. Спр. 4. 268 арк.
2. Відділ режиму та технічного захисту інформації ГУНП в Миколаївській області. Ф. 38. Оп. 2. Спр. 66/67. 208 арк.
3. Відділ режиму та технічного захисту інформації ГУНП в Миколаївській області. Ф. 37. Оп. 3. Спр. 205. Ч. V. 668 арк.
4. Військовий полон та інтернування. 1939-1956. Погляд через 60 років : матеріали міжн. наук. конф. (Київ, 2-4 червня 2006 р.). Київ, 2008. 336 с.
5. Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы / сост. М.М. Загорулько, С.Г. Сидоров, Т.В. Царевская / под ред. М.М. Загорулько. Москва, 2000. 1120 с.
6. Женевская конвенция от 12 августа 1949 года об обращении с военнопленными. Права человека. Сборник международных договоров. Т. I. Ч. 2. Нью-Йорк–Женева, 2002. 1032 с. URL: <http://www.ohchr.org/documents/publications/compilation2ru.pdf>
7. Інформація про виконання протягом III кварталу 2018 року «Комплексної програми увічнення пам'яті учасників антитерористичної операції, жертв воєн та політичних репресій у Миколаївській області на 2017-2020 роки». URL: <http://www.mk.gov.ua/ua/oda/pidrozydyly/inform/progr/1391074976/>
8. Калкутїна Н.В. До питання про поховання іноземних військовополонених на території Миколаєва (1944-1957 рр.). *Суспільні науки: сучасні тенденції та фактори розвитку* : матер. міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 17-18 січня 2014 р.). Одеса, 2014. С. 28–32.
9. Калкутїна Н.В. Поховання іноземних військовополонених Другої світової війни на території Миколаївської та Одеської областей. *Військова історія північного Причорномор'я: від найдавніших часів до сьогодення* : матер. II всеукр. наук.-практ. конф. (Миколаїв, 30-31 березня 2016 р.). Миколаїв, 2016. С. 48–56.
10. Константинов О. Забытая история: Дерibas умер от голода в одесском концлагере на Троицкой. URL: <http://dumskaya.net/article/zabytaya-istoriya-v-portu--barelefy-soldat-verma>
11. Потильчак О.В. Поховання іноземних військовополонених та інтернованих Другої світової війни в Україні. *Військово-історичний альманах*. 2005. Число 2(11). С. 120–135.
12. Потильчак О.В. Радянські режимні установи для військовополонених та інтернованих в УРСР (1939-1954 рр.): організація, дислокація, структура : дис. ... д-ра іст. наук. : 07.00.01. К., 2005. 802 с.
13. Потильчак О. Поховання іноземних військовополонених Другої світової війни в Україні (50-70 рр. XX ст.). *Історичний журнал*. 2004. № 12. С. 8–16.
14. Поховання німецьких військовополонених часів Другої світової війни на території України : зб. док. / упор. В. Левикін. Вип. 6. Київ, 2002. 101 с.
15. Про затвердження Комплексної програми пошуку і впорядкування поховань жертв війни та політичних репресій: Постанова від 20 грудня 2000 р. № 1867. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1867-2000-%D0%BF>
16. Про затвердження Тимчасового порядку здійснення на території України пошуку, ексгумації та перепоховання останків осіб, які загинули внаслідок воєн, депортацій : Наказ від 9 червня 2006 р. № 193. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0969-06>
17. Про охорону культурної спадщини : Закон України / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>
18. Ренийский горсовет обнаружил список иностранных военнопленных, умерших в застенках пересыльного лагеря НКВД. *Бессарабия информ*. 2018. 24 квітня. URL: <https://bessarabiainform.com/2018/04>
19. Російський державний військовий архів. Ф. 465 п. Оп. 10. Спр. 4139. Арк. 6.
20. Тайны Одессы: где находилось Третье Христианское кладбище и что с ним случилось. URL: <https://od.vgorode.ua/news/obzory/389834-tainy-odessy-hde-nakhodylos-trete-khrystyanskoe-kladbysche-y-chno-s-nym-sluchylos>
21. У Херсоні відкрили пам'ятний знак на кладовищі, де поховані військовополонені німецької армії. *Радіо свобода*. 2015. 28 серпня. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/27214697.html>
22. Угода між Урядом України і Урядом Федеративної Республіки Німеччина про догляд за могилами загиблих воїнів в Україні і Федеративній Республіці Німеччина. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276_076
23. Французский историк посетил Одесскую область в поисках сведений о погибших земляках из Эльзаса. *Думская*. 2018. 19 августа. URL: <https://dumskaya.net/news/francuzskiy-istorik-posetil-odesskuyu-oblast-v-088999/>
24. Чайковский А.С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939-1953 гг.). Киев, 2002. 503 с.
25. Черкас Т. Діяльність громадських організацій України та Німеччини з пошуку й перепоховання жертв Другої світової війни (1990-ті – 2014 рр.). *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. Серія 6 : Історичні науки. 2016. Вип. 14. С. 210–222. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_6_2016_14_20
26. Шрадер Ханс-Ульрих. Результаты работы народного союза Германии в Украине за последние 12 лет. *Військовий полон та інтернування. 1939-1956. Погляд через 60 років* : матеріали міжнар. наук. конф. (2-4 червня 2006 р.). Київ, 2008. 336 с.
27. Юнгмайстер А.В. Военнопленные и интернированные на Украине и в Одесской области 1944-1951 гг.: взгляд изнутри. Одесса, 2007. 149 с.

References:

- Viddil rezhymu ta tekhnichnoho zakhystu informatsii Holovnoho upravlinnia Natsionalnoi politsii (dali – HUNP) v Zaporizkii oblasti. F. 24. Op 3. Spr. 4. 268 ark.
- Viddil rezhymu ta tekhnichnoho zakhystu informatsii HUNP v Mykolaivskii oblasti. F. 38. Op 2. Spr. 66/67. 208 ark.
- Viddil rezhymu ta tekhnichnoho zakhystu informatsii HUNP v Mykolaivskii oblasti. F. 37, Op. 3. Spr. 205. Ch. V. 668 ark.
- Chaykovskiy A.S. (ed) (2008). Viiskovyi polon ta internuvannia. 1939-1956. Pohliad cherez 60 rokiv [Military captivity and internment. 1939-1956. View after 60 years]. Materialy mizhn. nauk. konf. (Kyiv, June, 2-4, 2006). Kyiv, 2008, 336 p.
- Zagorul'ko M.M. (ed) (2000). Voyennoplennyye v SSSR. 1939-1956. Dokumenty i materialy [War prisoners in the USSR. 1939-1956. Documents and materials]. Moskva : Logos. 1120 p.
- Organizatsiya obyedinennykh natsiy (2002). Zhenevskaya konventsia ot 12 avgusta 1949 goda ob obrashchenii s voyennoplennymi [Geneva Convention of 12 August 1949 on the treatment of prisoners of war]. *Prava cheloveka. Sbornik mezhdunarodnykh dogovorov* [Human rights. Collection of international treaties]. Vol. I, no. 2. N'yu-York–Zheneva, 1032 p. Available at: ohchr.org/documents/publications/compilation2ru.pdf
- Informatsiia pro vykonannia protiahom III kvartalu 2018 roku «Kompleksnoi prohramy uvichnennia pamiaty uchashnykh antyterrorystychnoi operatsii, zhertv voien ta politychnykh represii u Mykolaivskii oblasti na 2017-2020 roky» [Information on the implementation during the third quarter of 2018 of the "Comprehensive program of commemorating the participants of the antiterrorist operation, victims of wars and political repressions in the Mykolaiv region for 2017-2020"]. Available at: <http://www.mk.gov.ua/ua/oda/pidrozidyly/inform/progr/1391074976/>
- Kalkutina N.V. (2014). Do pytannia pro pokhovannia inozemnykh viiskovopolonenykh na terytorii Mykolaieva (1944–1957 rr.) [On the question of the burial of foreign prisoners of war on the territory of Nikolaev (1944-1957)]. Proceedings of the *Suspilni nauky: suchasni tendentsii ta faktory rozvytku* (Odesa, January 7-18, 2014). Odesa : Prychornomorskyi tsentr doslidzhen problem suspilstva, pp. 28–32.
- Kalkutina N.V. (2016). Pokhovannia inozemnykh viiskovopolonenykh Druhoi svitovoi viiny na terytorii Mykolaivskoi ta Odeskoi oblasti [Burial of foreign prisoners of war during the Second World War on the territory of Mykolaiv and Odesa regions] Proceedings of the *Viiskova istoriia pivnichnoho Prychornomia: vid naidavnishykh chasiv do sohodennia* (Mykolaiv, March 30-31, 2016). Mykolaiv, pp. 48–56.
- Konstantinov O. (2012). Zabytaya istoriya: Deribas umer ot goloda v odeskom kontslagere na Troitskoy [Lost History: Deribas died of starvation in the Odessa concentration camp at Troitskaya]. *Dumskaya* (electronic journal). Available at: <http://dumskaya.net/article/zabytaya-istoriya-v-portu--barelefy-soldat-verma>
- Potylchak O.V. (2005). Pokhovannia inozemnykh viiskovopolonenykh ta internovanykh Druhoi svitovoi viiny v Ukraini [Burial of foreign prisoners of war and interned Second World War in Ukraine]. *Viiskovo-istorychnyi almanakh*, no. 2(11), pp. 120–135.
- Potylchak O.V. (2005). Radianski rezhymni ustanovy dlia viiskovopolonenykh ta internovanykh v URSR (1939-1954 rr.): orhanizatsiia, dyslokatsiia, struktura [Soviet regime facilities for prisoners of war and interned in the Ukrainian SSR (1939-1954): organization, disposition, structure] (PhD Thesis). Kiev : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
- Potylchak O. (2004). Pokhovannia inozemnykh viiskovopolonenykh Druhoi svitovoi viiny v Ukraini (50-70 rr. KhKh st.) [Burial of foreign prisoners of war during the Second World War in Ukraine (50-70 years of the XX century)]. *Istorychnyi zhurnal*, no. 12, pp. 8–16.
- Levykin V. (ed) (2002). Pokhovannia nimetskykh viiskovopolonenykh chasiv Druhoi svitovoi viiny na terytorii Ukrainy [Burial of German prisoners of war during the Second World War on the territory of Ukraine]. Kiev, 101 p.
- Pro zatverdzhennia Kompleksnoi prohramy poshuku i vporiadkuvannia pokhovan zhertv viiny ta politychnykh represii: Postanova (2000). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1867-2000-%D0%BF>
- Pro zatverdzhennia Timchasovogo poriadku zdiysnennia na teritorii Ukraini poshuku, ekskumatsii ta peregokhovannia ostankiv osib, yaki zagynuli vnaslidok voen, deportatsiy: Postanova (2006). Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0969-06>
- Pro okhoronu kulturnoi spadshchyny : Zakon Ukrainy. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>
- Reniyskyy gorsovet obnarodoval spisok inostrannykh voyennoplennykh, umershikh v zastenkakh peresylnogo lagerya NKVD (2018). [The Reni Council issued a list of foreign prisoners of war who died in the armed forces of the NKVD forwarding camp] (electronic journal). *Bessarabiya inform*. Available at: <https://bessarabiainform.com/2018/04>
- Rosiyskyy derzhavnyi viiskovyi arkhiv. F 465 p. Op. 10. Spr. 4139. P. 6.
- Tayny Odessy: gde nakhodilos' Tret'ye Khristsianskoye kladbishche i chto s nim sluchilos' [The secrets of Odessa: where was the Third Christian cemetery and what happened to it] (2019). *Vgorode* [In the city] (electronic journal). Available at: <https://od.vgorode.ua/news/obzory/389834-tainy-odessy-hde-nakhodylos-trete-khrystyanskoe-kladbysche-y-chto-s-nym-sluchylos>
- U Khersoni vidkryly pamiatnyi znak na kladovyshchi, de pokhovani viiskovopoloneni nimetskoj armii [In Kherson opened a memorial sign in the cemetery, where the prisoners of war are buried German army] (2015). *Radio svoboda* [Radio freedom] (electronic journal). Available at: <https://www.radiosvoboda.org/a/news/27214697.html>
- Uhoda mizh Uriadom Ukrainy i Uriadom Federatyvnoi Respubliki Nimechchyna pro dohliad za mohylamy zahyiblykh voiviv v Ukraini i Federatyvni Respublitsi Nimechchyna. Available at: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/276_076
- Frantsuzskiy istorik posetil Odesskuyu oblast' v poiskakh svedeniy o pogibshikh zemlyakakh iz El'zasa (2018). *Dumskaya* [Dumskaya]. (electronic journal). Available at: <https://dumskaya.net/news/frantsuzskiy-istorik-posetil-odesskuyu-oblast-v-088999/>
- Chaykovskiy A.S. (2002). Plen. Za chuzhiye i svoi grekhi (Voyennoplennyye i internirovannyye v Ukraine 1939-1953 gg.) [Captive For strangers and their sins (Prisoners of war and interned in Ukraine from 1939-1953)]. Kiev. (in Ukraine)
- Cherkas T. (2016). Diialnist hromadskykh orhanizatsii Ukrainy ta Nimechchyny z poshuku i peregokhovannia zhertv Druhoi svitovoi viiny (1990-ti – 2014 rr.) [Activities of NGOs of Ukraine and Germany for the search and reburial of the victims of the Second World War (1990-2014)]. *Naukovyi chasopys NPU imeni M.P. Drahomanova*, vol. 14, pp. 210–222.
- Shrader KHans-Ul'rikh (2008). Rezul'taty raboty narodnogo soyuza Germanii v Ukraine za posledniye 12 let [The results of the work of the People's Union of Germany in Ukraine over the past 12 years.] Proceedings of the *Viys'koviy polon ta internuvannia. 1939-1956. Poglyad cherez 60 rokiv* (Ukraine, Kiev. June 2-4, 2006). Kiev.
- Yungmayster A.V. (2007). Voyennoplennyye i internirovannyye na Ukraini i v Odesskoy oblasti 1944-1951 gg.: vzglyad iznutri [Prisoners of war and interned in Ukraine and Odessa region 1944-1951: insights from within]. Odesa. (in Ukraine)